

Формування ціннісних орієнтацій особистості на уроках української мови і літератури

Антоніна Сергієнко,
завідувач кафедри гуманітарної освіти
Дніпропетровського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
кандидат педагогічних наук

У статті розкриваються можливі шляхи формування національно-ціннісних орієнтацій у сучасних школярів на уроках української мови і літератури.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, ціннісні орієнтації, українська мова, українська література, інноваційна особистість, навчально-виховний процес, сучасні педагогічні методи, прийоми, технології.

Сучасний етап розвитку українського суспільства можна охарактеризувати як період трансформаційних процесів, спрямованих на пошуки власних шляхів розвитку та утвердження цінностей. На жаль, у цих пошуках часто втрачаються свої, власне національні, українські цінності, іноді вони свідомо замінюються чужоземними, вкрай шкідливими орієнтирами.

Хочеться, щоб усі прислухалися до слів доктора філологічних наук, професора М.І. Степаненка, який переконливо запевняє, що будь-який рух уперед немислимий без рідної мови: «Рідна мова – найкоштовніший скарб, найцінніший набуток і наймогутніший оберіг. Вона возвеличує людину, рятує її від духовної глухоти – найстрашнішої хвороби, що не піддається лікуванню, що сплоджує перевертнів і яничарів... Мова для людини – що крила для птаха: він їх не почуває, але без них ніколи не здійметься до небес» [1, с. 10].

Тож складниками національної системи виховання українських школярів на першому місці є: рідна мова, родовід сім'ї, етнографія нації, рідна історія, український фольклор, національне мистецтво, народна звичаєвість та обрядовість тощо. Саме провідні ідеї та базові цінності українства, інтегруючи всі компоненти в єдину цілісність, використовуючи етнопедагогіку, спроможні в недалекому майбутньому відродити генетичні корені українського народу. Тому цілком очевидно, що в основу сучасного навчально-виховного процесу покладено культурно-історичний досвід української спільноти, українські виховні традиції, національні надбання. Особистість поєднується з історичним буттям людського роду саме через національне буття, бо національне, об'єктивоване в різних культурних явищах і процесах, входить у свідомість і підсвідомість людини поза її бажаннями, виступає для неї соціокультурною даністю. Відповідно, особистість освоює національне та розвиває його у процесі своєї культуротворчої діяльності. Таким чином, національне постає засобом включення особистості в суспільне буття, і саме такі спрямування виховної системи дають змогу сформувати риси національного характеру, національний образ світу, ментальність, світогляд особистості, розуміння нею своєї ролі та місця у життєтворчих процесах.

У працях сучасних українських дослідників В. Андрущенко, І. Беха, М. Коноха, В. Корженка, В. Кременя, М. Култаєвої, В. Лугового, В. Лутая, І. Надольного, І. Радіонової висвітлюється проблема

національно-патріотичного виховання з філософсько-антропологічними акцентами. Вчені зазначають, що виховання – це необхідна форма вдосконалення особистості, яка ґрунтується на основі засвоєння нею матеріальних і духовних пластів культури, це потужний чинник формування національної еліти та цінностей державотворення. У процесі виховання засобами переконання, стимулювання, спонукування утверджуються та посилюються суспільно значущі цінності та ціннісні орієнтації.

До значення поняття «цінність», а згодом і «ціннісні орієнтації» вчені вдавалися ще в ХХ ст. Соціологи розглядали його як соціальну настанову, що регулює поведінку індивіда.

Згодом до обговорення ціннісних понять долучилися дослідники з інших наукових галузей: філософії, психології, педагогіки, політології, соціальної психології. Це питання не залишилося без уваги у працях науковців, серед яких: І. Бех, М. Головатий, Г. Дубчак, В. Козаков, М. Рокич, П. Таланчук, Я. Щепанський, В. Ядов та ін.

Ціннісні орієнтації, у широкому розумінні цього поняття, можна визначити як вибір людиною певних матеріальних і духовних цінностей як об'єктів, що визначають її цілеспрямовану життєдіяльність, спосіб життя. У ціннісних орієнтаціях акумулюється життєвий досвід людей, вони є своєрідним індикатором ієрархії переваг, які людина надає матеріальним чи духовним цінностям у процесі своєї життєдіяльності.

Якнайповніше визначення цінності, що відображає синтетичний характер цього поняття, наводиться у філософському енциклопедичному словнику: «Цінність – це те, що змушує людські почуття визнати вищим над усе і до чого варто прагнути, ставитися з повагою, визнанням і поклонінням (П. Менцер)» [2, с. 507].

У сучасній психології поняття «ціннісні орієнтації» та «цінності» не ототожнюються. Більшість дослідників вважають, що цінності є складовою ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це елементи внутрішньої структури особистості, які формуються і закріплюються життєвим досвідом індивіда у процесах соціальної адаптації та соціалізації. Вони відділяють значуще для окремо взятої особистості від несуттєвого через сприйняття чи несприйняття певних цінностей. Цінності ж усвідомлюються як певна основа для сенсу та мети життя.

Таким чином, ціннісні орієнтації надають інтересам та прагненням особистості певної спрямованості, вибудовують ієрархію індивідуального вибору в будь-якій сфері, систематизують інтереси й потреби, визначаючи одні з них як більш важливі для індивіда, інші – як менш значущі. На підставі ціннісних орієнтацій формуються переконання особистості, які об'єднуються в систему і складають її духовну культуру. Від змісту ціннісних орієнтацій індивіда залежить, як він сприймає ту чи іншу ситуацію, які завдання ставить перед собою, яким способом їх вирішує. Отже, ціннісні орієнтації – це динамічна, ієрархічна система цінностей, яка постійно розвивається і віддзеркалює ті, що склалися в результаті взаємодії особистості та суспільства.

Ціннісні орієнтації особистості виконують важливі функції:

1) гармонізують та інтегрують духовний світ індивіда, визначаючи його соціальну значущість; 2) забезпечують цілісність, унікальність і неповторність особистості; 3) регулюють поведінку і діяльність людини в суспільстві, координуючи її дії та вчинки.

Розвинені ціннісні орієнтації – ознака зрілості особистості, показник рівня її соціалізації. Усталена і несуперечлива сукупність ціннісних орієнтацій забезпечує такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових зусиль в ім'я цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції. Таким чином, ціннісні орієнтації – це ті стани, явища і процеси в довколишньому житті, які стають орієнтирами для людини, спрямовують формування її цілей, а також способи їх досягнення.

Науковці, досліджуючи поняття цінностей та ціннісних орієнтацій, дійшли висновку, що ціннісні орієнтації особистості формуються протягом усього її життя під впливом різних чинників. Найефективніше формування цінностей здійснюється через освіту. Саме під час навчально-виховного процесу – відбувається цілеспрямований процес соціалізації індивіда, його становлення як особистості та громадянина.

Варто зазначити, що метою освітньої галузі «Мови і літератури» за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, впровадження якого розпочалося у 2013/2014 навчальному році, є розвиток особистості учня, формування в нього мовленнєвої і читацької культури, комунікативної та літературної компетентності, гуманістичного світогляду, національної свідомості, високої моралі, активної громадянської позиції, естетичних смаків і ціннісних орієнтацій [3, с. 6]. Програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів наголошує, зокрема, на необхідності формування на уроках рідної мови духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів, тобто

прилучення через мову до культурних надбань українського народу і людства в цілому [4, с. 4].

Особливо велика роль у вихованні та становленні сучасної інноваційної особистості належить учителю української мови і літератури, бо саме він є найбільш причетним до духовної спадщини українського народу, утверджує принципи загальнолюдської моралі, культивує кращі риси української ментальності. Вивчення рідної мови і літератури в школі має неоціненні можливості виховного плану; джерелом яких є безпосередній зв'язок літературного матеріалу з історією рідного народу, іншими видами мистецтва, насамперед музикою, кіно, театром, архітектурою, піснею, особистістю письменника, його творами. Засобами рідної мови та літератури учитель формує загальнолюдські, національні цінності у процесі становлення особистості, спонукає учнів захоплюватися красою і багатством рідної землі, гордитися її славетним минулим, пишатися знатними земляками.

Найпершим помічником учителя на уроці в організації навчальної учнівської діяльності є підручник. Відрадно, що у нових підручниках по-сучасному, інноваційно спрямовується робота на засвоєння мовної змістової лінії й одночасно акцентується увага на найсуттєвішому: багатстві рідної мови, її значенні в житті народу та кожної людини; чому слід пишатися українською мовою і боротися за збереження її самобутності.

Так, у новому підручнику «Українська мова. 5 клас» (авт. О.В. Заболотний, В.В. Заболотний) підібрано такі завдання, які допомагають п'ятикласникам поповнити словниковий запас власне українськими словами (криниця, конвалія, лелека, ирїй, джерельна вода, повноводна ріка); зрозуміти повчальний зміст українських народних прислів'їв («Добре ім'я – найбільше багатство», «Не копай іншому ями, бо сам в неї упадеш»); оволодіти українським мовленнєвим етикетом. Подається цінна інформація з народознавчих джерел («Осінній Димитрій» (за В. Скуратівським): про пам'ятне свято Святого Димитрія 8 листопада, яке здавна шанується в народі, бо завершується хліборобський рік, і в цей день поминають предків) [5, с. 20]. Діти з підручника дізнаються про писанкарство і про те, що в місті Коломиї є музей писанки, що в Києві є собор Святої Софії – архітектурна окраса і слава Київської Русі, що рушник в українській оселі символізує чистоту почуттів і глибину безмежної любові до своїх дітей. І від учителя залежить, як він зможе скористатися цим безцінним матеріалом, які має власні ціннісні орієнтири, чи зможе донести до маленького українця зміст Кобзаревих слів: «Не цурайтесь того слова, що мати співала...», чи зможе прищепити ціннісне ставлення до рідної мови, землі, українського народу, щоб школярі з гордістю промовляли: «Я українець! Я українка!»

Учителі-філологи засобами української мови та літератури покликані залучати школярів до фундаментальних національних цінностей, які базуються на традиціях, звичаях, ментальності народу, його етнічній і національній самосвідомості. Національне виховання – це виховання особистості на засадах системи поглядів, ідеалів, традицій, звичаїв, переконань, створених народом і покликаних формувати ціннісні орієнтації молодого покоління. Воно забезпечує духовну єдність, наступність і спадкоємність поколінь минулих, сучасних і майбутніх. Суттєво, що в процесі національного виховання формується національна самосвідомість, яка сприяє розумінню індивідом самоідентифікації зі своєю нацією, утвердженню самоцінності історичної пам'яті, створенню на її засадах відповідної аксіологічної системи, що, своєю чергою, є життєво необхідною

передумовою повноцінної самореалізації особистості. Особистість чітко усвідомлює себе представником своєї нації, носієм національної культури. Таким чином, говорячи про виховання національної самосвідомості особистості, передовсім треба мати на увазі виховання в неї національно-патріотичних почуттів та усвідомлення себе як представника своєї нації, носія її культури, репрезентанта її історії.

Та без збереження національної культури, рідної мови, українського мистецтва утвердження власної національної ідентичності неможливе. І саме до скарбниць рідної мови, до таїни українського слова закликають програма і посібник факультативного курсу «Мова як генетичний код народу» (автор В.І. Цимбалюк). Материнська мова є своєрідним генетичним кодом народу, завдяки якому розкриваються особливості його ментальності, культури, історії, буття людини в цілому. Через дослідницьку та пошукову роботу, дискусії та дебати з обговорюваної проблеми, творчі роботи та практичні заняття у школярів формуються ціннісні, культурні, соціальні орієнтири щодо походження та розвитку рідної мови.

Вагомим засобом формування національних ціннісних орієнтацій підрастаючого покоління є українське мистецтво. Основою дієвості мистецтва є його національно-естетична спрямованість і духовно-виховний вплив на свідомість особистості. Духовна й виховна спрямованість мистецтва найтісніше пов'язана з культурним життям нації. З одного боку, вона є відображенням культурного поступу нації, її традицій, а з іншого – стимулює розвиток національної культури, підтримує й посилює інтерес до звичаїв і обрядів, мови та стилів національного мистецтва. Мистецтво як дієвий компонент національного виховання через естетичне та світоглядне переживання художніх творів сприяє національному самовизначенню особистості. Осягаючи й осмислюючи твори українського мистецтва, особистість потрапляє у світ «національного духу», вона страждає, переживає, міркує разом з героями; їхні страждання, переживання та міркування скеровують світоглядну активність особистості. Вона стає духовно багатшою настільки, наскільки художній образ є носієм моральних, естетичних і національних цінностей. Цим мистецтво утверджує вічну цінність та унікальність людини.

На цій підставі в українській літературі можна виділити, як стверджує О. Вертій, «такі національні типи героя: народнопісенний (Наталка Полтавка з однойменної драми І. Котляревського, Мелашка з «Кайдашевої сім'ї» І. Нечуя-Левицького, герої оповідань та новел Григора Тютюнника), тип бунтаря-протестанта (Микола Джеря з однойменної повісті І. Нечуя-Левицького, Опанас Зінченко з драми «Бурлака» І. Карпенка-Карого), епічно-героїчний (Гонта, Залізник з поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка), лірико-медитативний (поезія В. Стуса) та ін.» [6, с.29].

Аналіз сучасних підручників з української літератури дає можливість стверджувати, що зміст шкільної освіти спрямований на формування у школярів необхідних ціннісних орієнтацій. Хрестоматійні літературні твори мають широку подієво-образну основу, спонукають до проблемного аналізу, утверджують загальнолюдські та національні цінності, морально-етичні орієнтири. Автори підручників пропонують творчі, проблемні, дискусійні, дослідницькі, пошукові завдання для успішного використання учителем сучасних технологій, інтерактивних методів, кооперативного та групового навчання. Так, у підручнику з української літератури для 9 класу (автор В.Пахаренко) і рубрики («Судження», «Доказ»,

«Сумнів»), й цікаві запитання заохочують до діалогу, спонукають до обговорення, пошуків шляхів обґрунтування, доведення чи заперечення твердження, а отже, формують ціннісні орієнтації:

— Чим для вас цікавий розділ «Українська душа»?

— Які риси української душі яскраво виявилися в народних піснях?

— Що у світогляді І.Вишенського видається вам слушним, а що – хибним? Якими національними рисами він наділений?

— Як ви розумієте поняття «національна свідомість»?

— Які мотиви поезії М.Петренка роблять його твори актуальними для багатьох поколінь українців?

— Кого з героїв Шевченкових творів ви зарахуєте до епічно-героїчного типу національного героя? [7, с. 30; 47].

Сподіваємося, що своєрідним орієнтиром у житті школярів Дніпропетровщини стане звернення шанувальників творчості Тараса Шевченка до учительських і учнівських колективів області, усієї України: «9 березня 2014 року широкі кола громадськості України і світу відзначатимуть 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка –українського велетня у царстві культури. До цієї хвилюючої, надзвичайно важливої, відповідальної події долучимось і ми з вами. Від нас залежить, наскільки міцно, щиро, відверто, оптимістично-впевнено зберігатимемо для себе і майбутніх поколінь спадщину Тараса Шевченка. Готуючись до ювілейної дати, можна зробити набагато більше, ніж нам здається. Ми можемо стати садівниками вишневого саду на честь 200-річчя від дня народження Великого Кобзаря. Догляньмо свій сад, який стане оберегом вічності». (Автор та ініціатор звернення – Л.І. Піскорська, завідувач навчально-методичної лабораторії української мови і літератури ДООПНО).

Такі сади-обереги уже з'явилися у Нікополі, Дніпродзержинську, Петриківському, Нікопольському, Томаківському, Апостолівському районах.

Тож усі мають зрозуміти, що творчість Тараса Шевченка дає розуміння і відчуття національної ідентичності, формує правдивий погляд на українську історію, наснажує вірою у краще майбутнє. А головне – виховує національну свідомість як надзвичайний чинник державного мислення. І на уроках якнайчастіше мають звучати слова, сказані сучасним ученим, академіком, літературознавцем Г. Клочком: «Це справжнє щастя для нації – мати такого поета, як Шевченко»[8, с. 236].

Виховувати інтерес до літератури, почуття гордості за літературний придніпровський край, за своїх талановитих земляків допомагають уроки літератури рідного краю. Жоден літератор не може залишитися байдужим у ставленні до творчості нашого земляка, українського письменника, лауреата Національної премії України імені Т.Г. Шевченка, головного редактора журналу «Кур'єр Кривбасу» Григорія Гусейнова. Хрестоматійні зразки культурологічної прози, що її культивує Гусейнов, дійсно спроможні підняти престиж української літератури. Дивовижний своєю талановитістю та працьовитістю Григорій Гусейнов – автор знаменитого художньо-документального життєпису «Господні зерна» у десяти томах, кількох романів, написаних у стилі «літератури факту», кількох томів краєзнавчих дослідницьких творів. В антології «На землі, на рідній... Легенди та перекази Криворіжжя» (у семи книгах) Г. Гусейнов уперше зібрав народні оповідання, розповіді, перекази, записані в гірничому краї у різні часи, роздуми істориків та краєзнавців про мину-

ле Криворіжжя та Придніпров'я, художні твори українських літераторів, що здебільшого сьогодні невідомі чи забуті. Творчість Григорія Гусейнова – духовне багатство літератури Придніпров'я та сучасної національної літератури, спроможне зацікавити найвибагливішого сучасного читача.

Отже, формування ціннісних орієнтацій сучасної інноваційної особистості, яка відчуватиме свою співпричетність до української національної культури, ідентифікуватиме себе з українською нацією й реалізуватиме свої потенційні можливості на благо України, має здійснюватися повсякчас засобами рідної мови, українознавства, української літератури.

Література

1. Степаненко Микола. Рідне українське слово. – Полтава: АСМІ, 2005. – 392 с.

2. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 576с.

3. Державний стандарт базової та повної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 / сайт Міністерства освіти і науки України.

4. Українська мова. 5–12 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Навчально-практичне видання. – К.: Ірпінь. – 2005. – С. 176.

5. Заболотний О.В. Українська мова. 5 клас: Підруч. для загальноосвіт.навч. закл. / О.В.Заболотний, В.В.Заболотний. – К: Генеза, 2013. – 256с.

6. Вертій О. Методика вивчення української літератури на сучасному етапі: основні ознаки і поняття / Дивослово. – №4, 2012. – С. 28–36.

7. Пахаренко В.І. Українська література. Підручник для 9 класу. К.: Генеза, 2009. – 368с.

8. Клочек Г.Д. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: Посібник для вчителя. – К.: Освіта, 1998. – 238с.

В статье раскрываются возможные пути формирования национально-ценностных ориентаций у современных школьников на уроках украинского языка и литературы.

Ключевые слова: *національно-патриотическе виховання, ціннісні орієнтації, український мовний, українська література, інноваційна особистість, навчально-виховний процес, сучасні педагогічні методи, прийоми, технології.*
